

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
HISTORY AND PHILOLOGY
ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

ԳԱԳԻԿ ԳԱՆԻԵԼՅԱՆ*

DOI:10.57155/DYYR9198

ԿԻՐԻԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԻՉՉ ԱԼ-ԴԻՆ ԻԲՆ ՇԱԳՒԿԱԴԻ ԵՐԿԵՐՈՒԹ
(ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ)

Բանալի բառեր՝ Արաբական պատմագրություն, Կիրիկյան Հայաստան, Մամլուք-
յան սուլթանություն, Իզզ ալ-Դին իբն Շագրաթ, Մուհի ալ-Դին
իբն Աբդ ալ-Ջահիր:

Ա. Նախաբան: Կիրիկյան Հայաստանի պատմությունը հարուստ է ու բազմաշերտ: Հայ ժողովրդի պատմական անցյալի անքակտելի մասը լինելով այն, թերևս, հայոց պատմության ամենամիաստագրված պատմաշրջանն է: Ոչ միայն աշխարհագրական, այլև քաղաքական, դավանաբանական, մշակութային, տնտեսական բազմապիսի կապերի և հարաբերությունների ճամփաբաժանում ծնված և հայ ժողովրդի երկրորդ հայրենիքը դարձած «Կիրիկիո երկրի» կամ «աշխարհի» պատմությունը վկայագրված է ոչ միայն հայկական, այլև օտարալեզու (լատիներեն, հին ֆրանսերեն, հունարեն, արաբերեն, պարսկերեն, ասորերեն և այլն) մատենագրության հարյուրավոր սկզբնաղբյուրներում՝ ոչ միայն պատմագրության մեջ, այլև աշխարհագրական երկերում և ճանապարհորդական ուղեգրություններում, միջազգային վավերագրերում, դավանաբանական աշխատություններում և նույնիսկ քրիստոնյա Արևմուտքի և Արևելքի մուսուլման ու քրիստոնյա ժողովուրդների բանահյուսության մեջ: Դրանց մեջ իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեն մուսուլմանական՝ մասնավորապես արաբական սկզբնաղբյուրները: Հոգվածը նպատակ ունի հայագիտությանը ծանոթացնել Մամլուքյան դարաշրջանի արաբալեզու պատմագրության ներկայացուցիչներից

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.թ., gagidaniel@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 11 նոյեմբերի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 20 նոյեմբերի, 2024:

մեկին՝ ԺԳ դարի հեղինակ Իզզ ալ-Դին իբն Շահդադին (մահ. 1285 թ.) և նրա երկերին և լույս սփռել հայոց պատմության համար դրանց ներկայացրած կարևորության ասպեկտներին: Նա Մամլուքյան սուլթանության (1250-1517 թթ.) առաջին տասնամյակների պատմությունն արձանագրած առանցքային հեղինակներից է, որի երկերն «առաջին ձեռքի» տեղեկություններ են պարունակում Սուլթանության և հարևան պետությունների քաղաքական-դիվանագիտական հարաբերությունների վերաբերյալ:

Բ. Պատմական շրջանկարը: Իր շուրջ երեքհարյուրամյա գոյության ողջ ընթացքում, Բյուզանդական կայսրությունից և Խաչակրաց Արևելքի քրիստոնեական պետություններից բացի, Կիլիկիո հայոց պետությունը ստիպված է եղել «գործ ունենալ» նաև հարակից մեկ տասնյակի հասնող մեծ ու փոքր մուսուլմանական պետությունների հետ՝ գրեթե մշտապես գոյութենական պայքար մղելով իր լինելության համար: Կիլիկյան Հայաստանի համար առավել բարդ և ճակատագրական է ստացվել առճակատումն Այյուբյանների քրդական դինաստիան 1250 թ. հեղաշրջմամբ խորտակած և Կահիրեում իշխանության եկած նախկին ստրուկների ստեղծած պետության՝ Մամլուքյան սուլթանության հետ¹: Մամլուքներից երեք տասնամյակ պահանջվեց հոգևոր քաղաքացիական պետություններին պատմական թատերաբեմից վերջնականապես հեռացնելու և իրենց պետության սահմաններում գրեթե ողջ Մերձմիջերկրածովյան Արևելքը (Լևանտ) և Արաբական թերակղզու արևմտյան ծովափը (Հիշազը՝ Մեքքա և Մեդինա քաղաքներով) ընդգրկելու համար: Այյուբյան պետության՝ Ասորիքում գտնվող մնացուկներին տիրանալուց հետո Մամլուքյան սուլթանությունն Ամասոսյան լեռնանցքների («Դուռնք Ասորուց», «Դուռն Անտիոքայ») կողմից

¹ Երկու պետությունների ֆաղափական առնչությունների պատմության զանազան ասպեկտները Կիլիկյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում են եղել դեռ ԺԹ դարից սկսած (Ղ. Ալիշան, Վ. Լանգուա, Ֆ. Տարնբրիգ, Ժ. դը Մորգան և այլն): Այնուամենայնիվ, մամլուքյան սկզբնաղբյուրների հետազոտման առաջին լուրջ փորձերը կատարվել են նախորդ դարի 60-ականներից միայն՝ Ռ. Մեդրի, Մ. Կանարի, Ա. Սոյուարտի, ինչպես նաև Ռ. Ամիտայի ջանքերով: Այս և այլ աշխատությունների մասին ավելի մանրամասն խոսել ենք Իզզ ալ-Դին իբն Շահդադի ժամանակակից Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի երկերի ֆաղվածական թարգմանությունները ներկայացնող մեր գրքի առաջաբանում: Տե՛ս Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մամլուքյան սկզբնաղբյուրները (I): Իբն Աբդ ալ-Ջահիր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 20, Արաբական աղբյուրներ Դ), թարգմ. բնագրերից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ պ.գ.թ. Գագիկ Դանիելյանի, Երևան, 2021 (հետայսու՝ Գ. Դանիելյան, Իբն Աբդ ալ-Ջահիր), էջ 14-43: Մամլուքյան սուլթանության ֆաղափական պատմության համառոտ, բայց ամենաթարմ ընդհանրական անդրադարձը՝ ռազմավարական ապարատի, տնտեսության, մշակույթի, կրոնի և ժողովրդագրական կազմի ներկայացմամբ տե՛ս Կ. Փեթրիի վերջերս հրատարակած մենագրության մեջ՝ C. F. Petry, *The Mamluk Sultanate. A History*, Cambridge, 2022:

ընդհուպ մոտեցավ Կիլիկյան Հայաստանի սահմաններին՝ բացահայտ սպառնալիք դառնալով նրա հետագա գոյության համար:

Գրեթե նույն այս ժամանակ ի հայտ է գալիս ևս մի հզորագույն քաղաքական դերակատար, որն արմատապես փոխում է տարածաշրջանի ուժային հարաբերակցությունն ու կոնյուկտուրան: Բանն այն է, որ Թեմուչինի (Չինգիս խան, մահ. 1227 թ.) գլխավորությամբ դեռ ԺԳ դարի առաջին տասնամյակում մեկնարկած մոնղոլական արշավանքների արդյունքում ստեղծվել էր հսկայածավալ մի տերություն՝ Մեծ Մոնղոլական պետությունը (*Yeke Monggol Ulus*): Արդեն 1230-1240-ական թթ. մոնղոլական բանակները թափում են նաև Առաջավոր Ասիայի դռները: Մոնղոլների առաջ ընկրկում են Ատրպատականի ելտուկչանները (1136-1225 թթ.), ապա՝ Միջին Ասիայի և Իրանի Խորեզմշահերը (1077-1231 թթ.): Շուտով համարյա ողջ Իրանը, իսկ հետո նաև ամբողջ Այսրկովկասը (այդ թվում՝ Վրաց թագավորությունը և Զաքարյան Հայաստանը) հպատակվում են մոնղոլական գերիշխանությանը: Հաջորդիվ մոնղոլ զորապետերն իրենց հայացքն ուղղում են դեպի Փոքր Ասիա: Թուրքի սելջուկներից ավելի հեռատես են գտնվում Կիլիկիո հայոց թագավոր Հեթում Ա-ը (կառ. 1226-1269 թթ.) և թագավորահայր Կոստանդին Պալը, որոնք դեռ 1243 թ.՝ Քյոսեդաղի (Չմանկատուկի) սելջուկ-մոնղոլական վճռորոշ ճակատամարտին ընդառաջ ստիպված են լինում դրժել Թուրքի սուլթանին օգնության հասնելու իրենց գոնե ձևական ստորակայական հանձնառությունը և ընդունել իրենց հպատակությունն այժմ արդեն մոնղոլներին՝ երկիրն այդու գերծ պահելով նրանց վերահաս ներխուժումից: Կիլիկյան Հայաստանը մոնղոլական գերակայությունը ճանաչելու իր պատրաստակամությունը վերահաստատում է Սմբատ Սպարապետի՝ 1246-1250 թթ. և վերջնականապես ամրագրում Հեթում Ա-ի 1254-1255 թթ. Կարակորում կատարած դեսպանագնացություններով: Հայոց թագավորությունն այսպես հայտնվում է մոնղոլական ճամբարում՝ մասնավորապես Իրանի տարածքում Չինգիս խանի թոռ Հուլաղուի (կառ. 1256-1265 թթ.) գլխավորությամբ ստեղծված ուլուսի (պետություն) Իլխանության (1256-1335 թթ.) ազդեցության գոտում՝ նրանց ռազմական ձեռնարկումներին մասնակցելու պարտականություն ստանձնելով²:

² Մոնղոլական արշավանքների, մոնղոլական տիրապետության, ինչպես նաև հայ-մոնղոլական և մասնավորապես Կիլիկյան Հայաստանի և Իրանի մոնղոլական Իլխանության փառափառ-դիվանագիտական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը հայագիտության մեջ երկար պատմություն ունի, բայց ամենաթափառ և համակողմանի ուսումնասիրությունը մոնղոլ հետազոտող Գ. Բայարսայխանի գիրքն է: Տե՛ս **D. Bayarsaikhan, The Mongols and the Armenians (1220-1335)**, Leiden-Boston, 2011: Հավելյալ մատենագիտության համար տե՛ս **Ա. Բոզոյան, Գ. Դանիելյան, Մ.-Ա. Շևալիե**, Կիլիկյան Հայաստանը Մերձավոր Արևելքի

1256 թ. Ալամուտի նիզարի իսմայիլականներին հաղթելուց, իսկ 1258 թ. Բաղդադը գրավելուց հետո Հուլաղուն շուտով տարվում է Ասորիքը նվաճելու ցանկություններով, որի առաջին փորձն իրեն հպատակ բանակների (այդ թվում՝ Հեթում Ա-ի գլխավորած կիլիկյան զորագնդերի, Բոհեմունդ Զ-ի (կառ. 1251-1268/1275 թթ.) գլխավորած Անտիոքի և Տրիպոլիի ֆրանկյան ուժերի և վրաց թագավոր Դեմետրե Բ-ի (1270-1289 թթ.) առաջնորդած վրացական զորագնդերի) հետ դաշնակցած կատարում է 1260 թ.: Սակայն անգամ Հալեպի և Դամասկոսի առումը չի կանխորոշում առճակատման հետագա ընթացքը: Պաղեստինում՝ «Գողիաթի աղբյուր» (Այն Ջալուդ), կոշվող վայրում թշնամի բանակների բախումն ավարտվում է մոնղոլական ճամբարի ծանր պարտություններով և մամլուքյան սուլթան ալ-Մալիք ալ-Մուզաֆֆար Կուտուզի (1259-1260 թթ.) լիակատար հաղթանակով: Հետագայում ևս Հուլաղուի հաջորդներից Աբաղան (կառ. 1265-1282 թթ.), Ղազանը (կառ. 1295-1304 թթ.) և Օլջայթուն (1304-1316 թթ.) քանիցս (1281 թ., 1299 թ., 1300 թ., 1303 թ., 1312-1313 թթ.) փորձում են նվաճել Ասորիքը և բոլոր դեպքերում էլ միայն ժամանակավոր հաջողություններ են գրանցում՝ ի վերջո ձախողելով³: Ինչևէ, հենց 1260-ն է ընդունված համարել ինչպես մոնղոլ-մամլուքյան ավելի քան վաթսուներեք առճակատման (1260-1323 թթ.), այնպես էլ հայ-մամլուքյան հակամարտության սկզբնավորման տարեթիվը⁴: Մոնղոլների հետ հաստատած գործակցությունը, Ալանտի դեռ կենսունակ խաչակրաց պետական կազմավորումների և եվրոպական պետությունների հետ Կիլիկյան Հայաստանի չդադարող բանակցությունները՝ նրա դեմ էին լարում Մամլուքյան իշխանություններին, որոնց ամեն մի պատժիչ արշավանք չա-

եկեղեցաբաղաբանական փոխհարաբերությունների փաստաթղթերում, Երևան, 2023 (հետայսու՝ Ա. Բոզոյան, Գ. Գանիելյան, Մ. Ա. Շևալիե, Կիլիկյան Հայաստանը), էջ 359-360:

³ Մոնղոլ-մամլուքյան հակամարտության տարբեր փուլերի և ասպեկտների ուսումնասիրությանը վերաբերող հսկայական գրականություն կա, որի հիշատակումն այստեղ տեղին չենք համարում: Այնուհանդերձ, երկու ուժերի առաջին երկու տասնամյակների պատմության ամենահաջողված ուսումնասիրությունը թեմայի ամենահմուտ ուսումնասիրողներից մեկի՝ Ռ. Ամիտայի դեռ 1995 թ. հրատարակված աշխատությունն է: Տե՛ս **R. Amitai-Preiss, Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid war, 1260-1281**, Cambridge, 1995: Կոնֆլիկտի ակումբների և հետագա ընթացքի օրինաչափությունների վերաբերյալ ուսումնասիրողի վերլուծությունը աե՛ս **Ռոյմի**՝ “The Dynamics of Conflict: Mongol Aggression, Mamluk Countermeasures”, **R. Amitai, Holy war and rapprochement: Studies in the Relations between the Mamluk Sultanate and the Mongol Ilkhanate (1260-1335)**, Turnhout, 2013, pp. 15-36 հոդվածում և վերջինիս ծնթգր. 4-ը՝ հավելյալ մատենագիտության համար:

⁴ **Գ. Գանիելյան**, «Մամլուքյան Սուլթանության և Կիլիկյան Հայաստանի հակամարտության ակումբները (արաբական աղբյուրների ֆննդություն)», *Վէմ համահայկական հանդես*, է (ԺԳ) տարի, թիվ 1 (49) հունվար-մարտ, 2015, էջ 141-154:

փազանց ծանր գին էր ունենում Հայոց թագավորության համար: Մոնղոլական գործոնը շատ հազվադեպ էր աշխատում ի շահ Կիրիկյան Հայաստանի, ավելին՝ վտանգի և ուղղակի ուղիղ առճակատման պահերին Հայոց թագավորությունը մոնղոլներից չէր ստանում այն լիակատար պաշտպանությունը, որի ակնկալիքն ու անհրաժեշտությունն այնքան շատ ունեթ⁵:

Գ. Մամլուքյան դարաշրջանի արաբալեզու պատմագրությունը: Մամլուքյան սուլթանության տարածքում ԺԳ-ԺԵ դարերի ընթացքում գեներացվել է մշակութային հարուստ և բազմաբղետ ժառանգություն: Ավելի քան երկուսուկես դար տևած մշակութային վերընթացի այս փուլում ծաղկում են ապրել իսլամական գիտելիքի բոլոր ճյուղերը՝ այդ թվում հարուստ ավանդույթներ ունեցող արաբական պատմաաշխարհագրական գրականությունը⁶: Հատկանշական է, որ Մամլուքյան դինաստիայի և նրանց պետական ինստիտուտների կայացման սկզբնական շրջանում պատմության արձանագրումը դեռ շարունակում էին Այյուբյան սուլթանության պատմիչները, որոնք միշտ չէ, որ բարեպատշաճ գույներով էին ներկայացնում պետական հեղաշրջման արդյունքում իշխանությունը զավթած Մամլուքներին: Վերջիններս, սակայն, շուտով «գտան» իրենց պատմիչներին, որոնք լույս գիրքորոշում որդեգրելով իրենց նկատմամբ, լեգիտիմության դիրքերից կներկայացնեին Սուլթանության պատմությունը⁷: Խոսքն առաջին հերթին այսպես կոչված պալատական կենսագիրների մասին է, որոնք նաև բարձր պաշտոններ էին զբաղեցնում արքունիքում: Մամլուքյան վաղ շրջանի պալատական պատմիչներից հիշատակության են արժանի երեքը՝ Իզզ ալ-Դին իբն Շահգադը (մահ. 1285 թ.), Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Չահիրը (մահ. 1293 թ.) և վերջինիս քեռորդի Շաֆի իբն Ալին (մահ. 1330 թ.), որոնք երեքն էլ Բայբարս սուլթանին և նրա իշխանությանը նվիրված կենսագրական երկեր են հեղինակել: Իբն Աբդ ալ-Չահիրին և նրա պատմագրական երկերին մենք առանձին

⁵ Կիրիկյան Հայաստանի և մոնղոլների (ինչպես Մեծ Մոնղոլական պետության, այնպես էլ առանձին ուլուսների՝ մասնավորապես Իրանի տարածքում կազմավորված Իլխանության) հարաբերությունների սկզբնավորման մասին տե՛ս նաև մեր վերը նշված գրքի 2. 2՝ «Մոնղոլները, իլխանները և Կիրիկյան Հայաստանը» գլուխը՝ համապատասխան մատենագիտությանը: Տե՛ս **Գ. Գանիեյան**, *Իբն Աբդ ալ-Չահիր*, էջ 135-158: Տե՛ս նաև **A. Stewart**, “Alliance with the Tartars: the Armenian Kingdom, the Mongols and the Latins,” *La Méditerranée des Arméniens: XIIIe-XVe siècle*, ed. **G. Dédéyan**, **Cl. Mutafian**, Paris, 2014, pp. 207-229:

⁶ Մամլուքյան դարաշրջանի արաբալեզու պատմագրությանը նույնպես անդրադարձել ենք ընդհանրական ակնարկով: Տե՛ս **Գ. Գանիեյան**, *Իբն Աբդ ալ-Չահիր*, էջ 44-102:

⁷ **D. Little**, “Historiography of the Ayyūbid and Mamlūk epochs”, *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1: Islamic Egypt 640-1517*, ed. by **C. F. Petry**, Cambridge, 1998, p. 420.

հատոր ենք նվիրել⁸, որում նաև համառոտակի անդրադարձել ենք Շաֆի իբն Ալիի երկերին⁹, իսկ Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի և նրա երկերի մասին ավելի հանգամանալից կխոսենք ստորև:

Գ. Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադի կյանքն ու գործունեությունը. Իզզ ալ-Դին Աբու Աբդ Ալլահ Մուհամմադ իբն Ալի իբն Իբրահիմ իբն Շադդադ ալ-Անսարին (մահ. 1285 թ.)¹⁰ Մամլուքյան դարաշրջանի պատմագրական ավանդույթի առաջին սերնդի հեղինակներից է: Նրա մատենագրական ժառանգությանը համեմատաբար քիչ անդրադարձ է եղել ինչպես արաբական աշխարհի, այնպես էլ եվրոպական պատմագրության մեջ: Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը շատ հաճախ շփոթվում է իր մեկ այլ նշանավոր անվանակցի՝ ազգությամբ քուրդ Բահա ալ-Դին Աբու ալ-Մահասին Յուսուֆ իբն Շադդադի (մահ. 1235 թ.) հետ, որն Ալյուբյան սուլթանության հիմնադիր սուլթան Սալահ ալ-Դինի (կառ. 1174-1193) կենսագիրն էր¹¹:

Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը ծնվել է 1217 թ. Հալեպում: Իբն Շադդադի կյանքի ու գործունեության մասին կենսագրական բառարանները շատ տեղեկություններ չեն հայտնում, թեև բոլորն էլ խորն ակնածանքով և դրվատական խոսքերով են հիշում նրան¹²: Իր երկերում իր մասին կատարած կենսագրական

⁸ Գ. Դանիելյան, *Իբն Աբդ ալ-Ջահիր*:

⁹ Նույն տեղում, էջ 54-55: Շաֆի իբն Ալիի և նրա երկերի մասին շատ ավելի հանգամանալից տե՛ս **G. Van Den Bossche**, *Literary Spectacles of Sultanship: Historiography, the Chancery, and Social Practice in Late Medieval Egypt*, Berlin-Boston, 2023, pp. 36-42:

¹⁰ Հեղինակի կյանքի, գործունեության և մատենագրական ժառանգության մասին տե՛ս նաև **Cl. Cahen**, “La Djazira au milieu du XIIIe siècle, d’après Ibn Chaddad,” *Revue des Études Islamiques*, t. 8, 1934, p. 109-128 (մեզ անհասանելի է եղել); **Ա. Կ. Կրաչկովսկի**, *Избранные сочинения, т. 4 (Арабская географическая литература)*, Москва-Ленинград, 1957, сс. 369-372; **Y. Koch**, “‘Izz al-Dīn ibn Shaddād and his Biography of Baybars”, *Annali (Istituto Universitario Orientale)*, 43/2, 1983, pp. 249-287; **D. Sourdel**, “Ibn Shaddād”, *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition (հետսյուն.՝ EI²), vol. 3 (H-IRAM), Leiden-London, 1986, p. 933; **Z. Antrim**, “Making Syria Mamluk: Ibn Shaddād’s Al-A‘lāq al-Khaṭīrah”, *Mamluk Studies Review* 11. 1, 2007, pp. 1-18:

¹¹ Բահա ալ-Դինի երկը կրում է «Սուլթանական բացառիկ [հատկությունների] և Յուսուֆյան առաքինությունների մասին» վերնագիրը: Տե՛ս **Bahā’ al-Dīn ibn Shaddād**, *Al-Nawādir al-sulṭāniyya wa-l-mahāsīn al-Yūsufiyya*, bi-taḥqīq Jamāl al-Dīn Shayyāl, al-Qāhira, 1994: Արդի անգլերեն քարզմանությունը տե՛ս *The Rare and Excellent History of Saladin or Al-Nawādir al-sulṭāniyya wa-l-mahāsīn al-Yūsufiyya*, tr. **D. S. Richards**, Aldershot-Burlington, 2002:

¹² Տե՛ս **Ibn al-Suqā’ī**, *Tālī kitāb wafāyāt al-a yān / Ibn al-Ṣuqā’ī*, édition et traduction par **J. Sublet**, Damascus, 1974, s. 145-146; **al-Nuwayrī**, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*, 31, bi-taḥqīq **N. M. Fawwāz**, **H. K. Fawwāz**, Bayrūt, 2004, s. 86; **al-Yūnīnī**, *Dhayl Mirāt al-zamān*, al-tab‘a al-ūlā, 4, Ḥaydārābād, 1961, s. 270-271; **al-Dhahabī**, *Tārīkh al-Islām wa-wafāyāt al-*

բնույթի սակավաթիվ ակնարկումներից կարելի է ենթադրել, որ հայրենի քաղաքում *hadīth* (խլամի մարգարեի մասին պատմություններ, զրույցներ, խրատներ) է ուսումնասիրել և դասավանդել: Այս զանազան ֆինանսական և վարչական պաշտոններ է զբաղեցրել Հալեպի Այյուբյանների վարչակարգում, օրինակ, եղել է Հարրան քաղաքի ֆինանսական վերատեսուչը: Սուլթան ալ-Նասիր Յուսուֆի օրոք (կառ. 1236-1260 թթ.) նա արդեն գրագիր-քարտուղար է եղել արքունի դիվանատանը: Բարձր գնահատելով նրա դիվանագիտական հմտությունները, ալ-Նասիրը քանիցս ուղարկել է նրան դեսպանագնացությունների: Օրինակ, 1251-1252 թթ. Հալեպի սուլթանը հենց նրան է ուղարկել Հյուսիսային Միջագետքի (Մոսուլի, Մարդինի, Մայյաֆարիկիների՝ նիբկերտի, Ջազիրաթ իբն Ումարի և Ջազիրայի) տիրակալների հետ բանակցելու և մոնղոլների դեմ միասնական դաշինք ստեղծելու նպատակով¹³: 1259 թ. հենց նրան է վստահվել Մայյաֆարիկին (Նիբկերտ) քաղաքը մոնղոլների պաշարումից ազատելու դիվանագիտական առաքելությունը, որը, սակայն, չնայած իբն Շահդադի բանակցային հմտություններին՝ հաջողություն չի ունեցել, և քաղաքը հանձնվել է մոնղոլներին¹⁴:

Մոնղոլների գալուստը ճակատագրական է լինում նաև իբն Շահդադի համար: Երբ Հուլաղու իլխանը (կառ. 1256-1265 թթ.), իրեն ենթակա բանակների՝ այդ թվում Կիլիկիո հայկական և վրացական զորքերի հետ դաշնակցած, 1260 թ. ներխուժեց Ասորիք և գրավեց Հալեպը, Իզզ ալ-Դինն ստիպված եղավ փախչել Եգիպտոս և հանգրվանել Կահիրեում¹⁵: Լավագույնս գնահատելով ստեղծված նոր քաղաքական իրադրությունը և գործի դնելով իր դիվանագիտական ունակությունները՝ նա կարճ ժամանակ անց արդեն ծառայության է անցնում սուլթան Բայբարսի արքունիքում՝ մասնավորապես վերջինիս վեզիր Բահա ալ-Դին Ալի իբն Մուհամմադի (մահ. 1278 թ.) մոտ, որն ավելի շատ հայտնի էր

mashāhīr wa-l-a'lām, 51, bi-tahqīq 'U. 'Abd al-Salām Tadmūrī, Bayrūt, 2000, թ. 194-195; al-Şafadī, *Kitāb al-Wāfi bi-l-wafayāt*, 4, bi-tahqīq A. al-Arnā'ūf, T. Muşţafā, Bayrūt, 2000, թ. 135; al-Kutubī, *Ujūn al-Tawārīkh*, 21, bi-tahqīq F. al-Sāmīr, N. 'Abd al-Mun'im Dāwūd, Baghdad, 1984, թ. 357; Ibn Kathīr, *Al-Bidāya wa-l-nihāya*, 17, bi-tahqīq 'Abd Allāh ibn 'Abd al-Muhsīn al-Turkī, al-Qāhira, 1997, թ. 598; Ibn al-Furāt, *Tārīkh al-duwal wa-l-mulūk*, 8, bi-tahqīq Q. Zurayq, 'Izz al-Dīn Najla, Bayrūt, 1939, թ. 33-34:

¹³ 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A'lāq al-khaṭīra fī dhikr umarā'* al-Shām wa-l-Ġazīra, 3. 1, bi-tahqīq Y. Z. 'Abbāra, Dimashq, 1978, թ. 236-240.

¹⁴ 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A'lāq al-khaṭīra*, 3. 2, bi-tahqīq Y. Z. 'Abbāra, Dimashq, 1978, թ. 491-499.

¹⁵ D. Sourdel, "Ibn Shaddād", *EP*, vol. 3, p. 933; M. S. Riḍā, "Ibn Shaddād fī kitābihi al-A'lāq al-khaṭīra", *Majallat al-mu'arrikh al-'arabī* 14, 1980, թ. 127-138.

Իբն Հիննա անունով: Բահա ալ-Դինը, որը մեծ հարգանք էր վայելում սուլթան Բայբարսի մոտ, մեծապես նպաստում է նաև Իզզ ալ-Դինի հեղինակությունը և հովանավորում նրան: Իզզ ալ-Դինը մշտապես ուղեկցում էր վեզիրին՝ ինչպես ներգնա, այնպես էլ արտագնա առաքելություններում (օրինակ՝ 1273/1274 թ. Պաղեստին և Ասորիք կատարած այցի ժամանակ), մասնակցում նրա հավաքույթներին (*majālis*), գանազան խնդիրների և հարցերի շուրջ նրան խորհուրդներ տալիս և իշխանավորների վեճերի ժամանակ հանդես գալիս որպես միջնորդ¹⁶: Ըստ Իբն ալ-Սուկայիի՝ մի անգամ շար լեզուները վեզիրին գանգատվել են, որ Իբն Շադդազը Բայբարս սուլթանին նվիրված իր գրքում որոշ անհաճոտողեր է գրել: Սրա պատճառը գուցե այն է, որ ի տարբերություն Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի՝ Իբն Շադդազի երկը գուրկ է սուլթանի կերպարն իդեալականացնող ընդգծված պաթետիկ ու պերճաշուք ոճից և շատ ավելի օբյեկտիվ է պատմական իրողությունների ներկայացման հարցում: Ինչևէ, վեզիրն իր մոտ է կանչել Իբն Շադդազին և բերել տվել նրա գիրքը: Որոշ հատվածներ ընթերցելուց հետո Բահա ալ-Դին իբն Հիննան իր մասին գրված գովեստի խոսքեր է գտնում և հակառակ իր հովանավորչալին հասցեագրված մեղադրանքների՝ բացականում է. «Իզզ ալ-Դին, քեզ նմանի հետ վայել է ընկերություն անելը»¹⁷:

Վեզիրի մահից հետո՝ ալ-Մալիք ալ-Մաիդ Բերքե խանի (կառ. 1277-1279 թթ.) և ալ-Մանսուր Կալավունի (կառ. 1279-1290 թթ.) օրոք, Իբն Շադդազը շարունակել է վայելել իշխող վերնախավի հարգանքն ու համարումը¹⁸ և, ինչպես ալ-Քուլթուբին (մահ. 1363 թ.) է գրում, սուլթաններից և նշանավոր էմիրներից ոռճիկ, նվերներ, հանդերձանք և մեծ քանակությամբ պարեն (ցորեն, գարի, հաց, միս, համեմունքներ) ստանալ, որից իրեն գրեթե ոչինչ չէր մնում, քանի որ նա դրանից բաժին էր տալիս իրեն շրջապատողներին¹⁹: Ըստ նույն ալ-Քուլթուբիի և ալ-Ջահաբիի (մահ. 1348 թ.) նրա ամսական ոռճիկը հազար դիրհամ էր: Իզզ ալ-Դինը մահացել է հիշրայի 684 թ. Սաֆար ամսի 17-ին (1285 թ. ապրիլ 24) և թաղվել Կահիրեի ալ-Մուկատտամի բլուրների գերեզմանատանը²⁰:

¹⁶ Y. Koch, “Izz al-Dīn ibn Shaddād”, pp. 251-252.

¹⁷ Ibn al-Ṣuqā’ī, *Tālī kitāb wafayāt al-a’ yān* / Ibn al-Ṣuqā’ī, édition et traduction par Jacqueline Sublet, Damascus, 1974, §. 146.

¹⁸ D. Little, “Historiography”, p. 422.

¹⁹ Al-Kutubī, *Uyūn al-Tawārīkh*, bi-tahqīq F. al-Sāmīr, N. ‘Abd al-Mun‘im Dāwūd, 21, Baghdād, 1984, §. 357.

²⁰ Al-Dhahabī, *Tārīkh al-Islām wa-wafayāt al-mashāhīr wa-l-a’lām*, 51, bi-tahqīq ‘U. ‘Abd al-Salām Tadmūrī, Bayrūt, 2000, §. 195.

Ե. Իբն Շահդադի գրավոր ժառանգությունը: Իբն Շահդադի ոչ բոլոր երկերն են մեզ հասել: Զորորինակ, կորած է համարվում նրա *Janā al-janatayn fi akhbār al-dawlatayn* («Զույգ եղեմների բերքը՝ զույգ դինաստիաների մասին հաղորդումներում») երկը, որն ամենայն հավանականությամբ նվիրված է եղել Այյուբյանների և Խորեզմշահների պատմությանը: Իբն Շահդադին է վերագրվել՝ *Tuhfat al-zaman fi taraf ahl al-Yaman* («Ժամանակի նվերը՝ Եմենի ժողովրդի մասին») վերնագրով երկը, որի միակ հայտնի գրչագիրը գտնվում է Խոզաբախ-շի գրադարանում (Պատնա, Հնդկաստան), սակայն մինչ օրս անտիպ է²¹: Իբն Շահդադն իր *Al-A' lāq al-khaṭīra* երկում (տե՛ս ստորև) գրում է, որ ինքը շարունակություն է գրել Իբն ալ-Ասիրի ժամանակագրության համար, որը նույնպես մեզ չի հասել, և հնարավոր է, որ հեղինակն այն նույնիսկ չի էլ հասցրել ավարտին հասցնել²²: Որոշ կենսագիրներ, օրինակ՝ Խալիլ իբն Այբաք ալ-Սաֆահին (մահ. 1363 թ.), գրում են, որ նա «Հալեպի պատմություն» է գրել՝ ըստ ամենայնի նկատի ունենալով *Al-A' lāq al-khaṭīra*-ի հատորներից մեկը, այլ ոչ թե առանձին երկ²³:

Բացի այս անտիպ և կորած երկերից՝ Իբն Շահդադը հեղինակ է երկու մեծարժեք երկի, որոնց ստորև ավելի մանրամասն կանդորադառնանք՝ ընդհանուր գծերով ներկայացնելով դրանց կարևորության ասպեկտները:

Զ. «Արժեքավոր զարդեր՝ ի հիշատակություն Ասորիքի և ալ-Ջազիրայի էմիրների» երկը Կիլիկյան Հայաստանի և հայերի մասին: Իբն Շահդադի *Al-A' lāq al-khaṭīra fi dhikr umarā' al-Shām wa-l-Jazīra*-ի²⁴ («Քանկագին և արժեքավոր զարդեր՝ ի հիշատակություն Ասորիքի և ալ-Ջազիրայի էմիրների»), պատմատեղագրական բացառիկ կարևորության աշխատություն է՝ աշխարհագրական տեղեկատու-հանրագիտարան, որում հեղինակը, ինչպես որ վերնագիրն

²¹ C. Brockelmann, *History of the Arabic Written Tradition*, vol. 1, tr. by J. Lameer, with a Preface by J. J. Witkam, Leiden-Boston, 2016, p. 555.

²² 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A' lāq al-khaṭīra*, 3. 1, s. 136.

²³ Al-Şafadī, *Kitāb al-Wafī bi'l-wafayāt* (Das Biographische Lexikon des Şalāḥaddīn Ḥalīl ibn Aibak aş-Şafadī), 4, bi-taḥqīq M. ibn 'Ubayd Allāh, M. ibn Maḥmūd, Dimashq, 1959, s. 190.

²⁴ Տարբեր մատերի փաստաթղթայինները տե՛ս Sh. Lūdī, "Al-A' lāq al-khaṭīra li-'Izz al-Dīn ibn Shaddād", *al-Mashriq* 33, 1935, s. 161-223; 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A' lāq al-khaṭīra fi dhikr umarā' al-Shām wa-l-Jazīra*, 1. 1, bi-taḥqīq D. Sūrāṭil (D. Sourdel), Dimashq, 1953; 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A' lāq al-khaṭīra fi dhikr umarā' al-Shām wa-l-Jazīra*, 1. 1, 1. 2, 3. 1, 3. 2, bi-taḥqīq Y. Z. 'Abbāra, Dimashq, 1978-1991; A.-M. Eddé, "La description de la Syrie du Nord de 'Izz al-Dīn Ibn Shaddād", *BEO*, t. 32-33 (1980-1981), pp. 265-402 (Հյուսիսային Ասորիքին վերաբերող գլուխների ֆննական բնագիր) և *Description de la Syrie du Nord*, trad. A.-M. Eddé-Terrasse, Damas, 1984 (նախորդի ֆրանսերեն թարգմանությունը):

է հուշում, փորձել է ի մի հավաքել պատմական Մեծ Ասորիքի և Հյուսիսային Միջագետքի բնակավայրերի վերաբերյալ պատմաաշխարհագրական գիտելիքները: Երկը բաղկացած է երեք հիմնական մասերից. առաջինը նվիրված է Հալեպին և Հյուսիսային Ասորիքին, երկրորդը՝ Դամասկոսին և Հարավային Ասորիքին, երրորդը՝ Հյուսիսային Միջագետքին կամ Զազիրային (Դիյար Մուդար, Դիյար Ռաբիա, Դիյար Բաքր)²⁵:

Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Զայդե Անտրիմը, Իբն Շադդադի այս երկը հստակ քաղաքական ուղերձով օժված աշխատություն է՝ նպատակ ունենալով լեգիտիմացնել Եգիպտոսի Մամլուքյան սուլթանության և ի մասնավորի՝ սուլթան Բայբարսի իշխանությունը նորանվաճ ասորիքյան երկրամասում, որտեղ, ինչպես որ Եգիպտոսում, նախկինում իշխում էին Այյուբյան դինաստիայի ներկայացուցիչները²⁶: Ծագումով թյուրքալեզու՝ ամենայն հավանականությամբ ղփչաղ ստրուկ լինելով՝ Բայբարսն իր գահակալության օրինականությունը հիմնավորելու համար ազգաբանական հիմքեր առաջադրելու հնարավորություն չուներ: Հետևաբար հարկադրված էր օգտագործել բոլոր այլ հնարավոր միջոցները (ինտելեկտուալ և հոգևոր դասի մեկենասություն, քաղաքական պատմագրություն և ճարտարապետություն հովանավորություն, տիտղոսներ, պաշտոնական գրագրություն և այլն)՝ իր ենթակաների ընկալումներում հզոր և օրինական միապետի հեղինակություն կառուցելու նպատակով: Յ. Ֆրենկելն ու Դ. Էգրլն ուշադրություն են հրավիրել, ինչպես շատ հաճախ ժամանակի աղբյուրներում է անվանվում, «սրբազան» կամ «աստվածապահ» Ասորիքում Բայբարսի ձեռնարկած բարենորոգչական և շինարարական գործունեության և թողած արձանագրությունների վրա: Հարյուրավոր համամուսուլմանական սրբավայրերի և ուխտատեղիների վերանորոգումը, նոր սրբավայրերի կառուցումն ու վիմագիր արձանագրություններում իսլամի թշնամիների՝ ֆրանկների, մոնղոլների և հայերի նկատմամբ նրա տոնած հաղթանակների փառաբանումն իդեալական կառավարչի կերպարի պատկերավորման միջոցներից էին²⁷: Եվ քանի որ դեռ

²⁵ Բացի վերը հիշված հատորների հրատարակիչների ներածություններից՝ երկի մասին տե՛ս նաև **Z. Antrim**, “Making Syria Mamluk”; **И. Ю. Крачковский**, *Избранные сочинения*, т. 4, сс. 369-372:

²⁶ Տե՛ս **Z. Antrim**, “Making Syria Mamluk”:

²⁷ **Y. Frenkel**, “Baybars and the Sacred Geography of Bilād al-Shām: A Chapter in the Islamization of Syria’s Landscape”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25, 2001, pp. 153-170; **D. Aigle**, “Les inscriptions de Baybars dans le Bilad al-Sham: Une expression de la légitimité du pouvoir”, *Studia Islamica* 97, 2003, pp. 57-85, **ճոյնի** “Legitimizing a Low-Born, Regicide Monarch: The Case of the Mamluk Sultan Baybars and the Ilkâns in the Thirteenth

ձևակերպված չէր Սուլթանությունն որ գաղափարախոսությունը²⁸, նախկին Այյուբյան վարչակազմի պաշտոնյա Իզզ ալ-Դին իբն Շահդադն Ասորիքի «մամլուքացման» նպատակով գաղափարախոսական հենք է վերցրել Արաբական խալիֆայության՝ Օմայանների օրոք ձևակերպված և Աբբասյանների օրոք վերջնական տեսքի բերված խալիֆայության ռազմավարական կառուցվածքի հայեցակարգը, որը ձևավորվել և գործել էր մասնավորապես Ը-Ժ դարերում՝ արաբաբյուզանդական երկարատև պատերազմների ժամանակաշրջանում: Համաձայն դրա՝ Բյուզանդական կայսրության սահմանային նահանգներին հարևանակցող մուսուլմանական տարածքներում՝ կիրիկյան Տարսոնից մինչև Մարաշ, ապա Մալաթիայով ընդհուպ մինչև Կալիկալա (Թեոդուսուպոլիս, էրզրում) կազմակերպվել էր սահմանային ամրությունները ներառող առաջնագիծ՝ առանձին ռազմավարական միավոր, որը հավաքական անունով «Սուլդուր» (*Thughūr*) էր կոչվում²⁹: Սուլդուրի գոտին բաղկացած էր երկու խոշոր միավորից՝ ալ-Սուլդուր ալ-շամիյյա (*al-Thughūr al-Shāmiyya*) կամ «ասորիքյան սահմանային ամրությունների գոտի», որի տարածքի մեծագույն մասը բաժին էր ընկնում Կիրիկիա երկրամասին, իսկ փոքր մասը՝ Հյուսիսային Ասորիքին, և ալ-Սուլդուր ալ-ջազաիրիյյայի (*al-Thughūr al-Jazīriyya*) գոտի, որը ներառում էր Հյուսիսային Միջագետքի պաշտպանական գիծը: Երկու գոտիների միջև բնական սահմանն Ամանոսյան կամ Սև լեռներն (արաբ.՝ *Jabal al-Lukkām*) էին: Սուլդուրի ռազմական հենակետերի թիկունքում գտնվում էր երկրորդ պաշտպանական շրջանը՝ ալ-Ավասիմը (*‘ašima < ‘awā’ šim* բառացի՝ «պաշտպանող»), որում ներառված բերդամրոցների խնդիրն առաջնագծի թիկունքային ապահովությունն էր: Սուլդուրից և Ավասիմից բացի Մեծ Ասորիքի տարածքը բաժանված էր չորս, ապա հինգ ռազմական շրջանի (Հոմս, Դամասկոս, Հորդանան, Պաղեստին և Կիննասրին), որոնք ջունդ (*jund < ājnād*, բառացի՝ «գորագունդ») էին կոչվում: Ալ-Ավասիմի պաշտպանական գոտին կազմակերպվել է Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆա-

Century”, *Representing Power in Ancient Inner Asia: Legitimacy, Transmission and the Sacred*, ed. I. Charleux et al., Bellingham, WA, 2010, pp. 61–94; A.-M. Eddé, “Baybars et son double: de l’ambiguïté du souverain idéal”, *Le Bilād al-Šām face aux mondes extérieurs: la perception de l’Autre et la représentation du souverain*, ed. D. Aigle, Beirut, 2012, p. 33-46.

²⁸ Մամլուքյան սուլթանների լեգիտիմության հարցերի շուրջ տե՛ս A. F. Broadbridge, *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge, 2008, ինչպես նաև Գույնի՝ “Mamluk Legitimacy and the Mongols: The Reigns of Baybars and Qalāwūn”, *Mamlūk Studies Review* 5, 2001, pp. 91–118:

²⁹ «Սուլդուր» բառացի նշանակում է «առջևի ատամ», որով նկատի էին առնվում իսլամական երկրների արտափին սահմանները Բյուզանդիայի հարձակումներից պաշտպանող ռազմական հենակետերը:

յի (կառ. 786-809 թթ.) ձեռոք Կիննասրինի ռազմական շրջանի մի շարք բերդամրոցներից՝ վերածվելով առանձին ռազմական շրջանի՝ Անտիոք կենտրոնով³⁰:

Մինչդեռ Իզզ ալ-Դինի իբն Շադդադի կյանքի օրոք և առհասարակ Մամլուքյան սուլթանության վարչական կառուցվածքում Սուլդուրի և Ավասիմի ռազմավարական հայեցակարգն արդեն այն նշանակությունը չունեի, ինչպես Օմայան և Աբբասյան խալիֆայության օրոք: Այդժամ դրանք պարզապես ժամանակավրեպ եզրույթներ էին: Չնայած դրան՝ Ասորիքյան Սուլդուրի կարևորագույն ամրակետերը՝ Տարսուսը, Մսիսը, Ադանան, Սիսը, Անարզաբան և մյուսները թեև ավանդույթի ուժով շարունակում էին դիտարկվել «Իսլամի տան» (*dār al-Islām*) անբաժան մաս և այդ կերպ էլ նկարագրվել պատմաաշխարհագրական գրականության մեջ, այժմ պատկանում էին Կիլիկիո Հայոց թագավորությանը, որն այն վտանգը չէր ներկայացնում, ինչպես ժամանակին Բյուզանդական կայսրությունը: Հար և նման տրամաբանությունը է իր երկը կառուցել նաև Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը՝ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Միջագետքի հայկական կամ հայաշատ քաղաքներն ու բերդերը ներկայացնելով Կիննասրինի ջոնդի, ինչպես նաև Սուլդուրի և Ավասիմի պաշտպանական գոտիների պատմական ընկալումների և տրամաբանության հետևողությունը:

Իր գիրքը շարագրելիս Իբն Շադդադը լայնորեն օգտագործել է նախորդ սերունդների բազմաթիվ հեղինակների՝ ինչպես Ժ-ԺԲ դարերի նշանավոր պատմագիրների և աշխարհագրագետների (ալ-Բալազուրի, Կուդամա իբն Ջաֆար, ալ-Ֆակուբի, Իբն Խորդադեհի, Իբն Հաուկալ, ալ-Իդրիսի, Իբն Ջուբայր և այլն) և ժամանակագիր-տարեգիրների (ալ-Տաբարի, Իբն ալ-Ազրակ, Իբն ալ-Կալանիսի, Իբն ալ-Ասիր, Իմադ ալ-Դին ալ-Իսֆահանի, Բահա ալ-Դին իբն Շադդադ և այլն)

³⁰ Արաբ-բյուզանդական սահմանային ամրությունների գոտիների մասին մանրամասն տե՛ս **C. E. Bosworth**, “Al-Thughur; 1. In the Arab-Byzantine frontline region”, in *EP*, vol. 10 (T-U), Leiden, 2000, pp. 446-447, ինչպես նաև **նույնի՝** “The city of Tarsus and the Arab-Byzantine frontiers in Early and Middle ‘Abbasid times”, *Oriens* 33, 1992, pp. 268-286; **M. Bonner**, “The naming of the frontier: ‘Awāšim, Thughūr, and the Arab geographers”, *BSOAS* 57. 1 (1994), pp. 17-24; **D. Sourdel**, “**DJUND**”, in *EP*, vol. 2 (C-G), Leiden, 1991, pp. 601-602; **M. Canard**, “Al-‘AWĀ‘ŠIM”, in *EP*, vol. 1 (A-B), Leiden, 1986, pp. 761-762; **Տ. Մ. Diyāb**, *Al-Muslimūn wa-jihādūhum ʿidda al-Rūm ft Armīnya wa-l-thughūr al-Jazariyya wa-l-Shāmiyya khilāla al-qarn al-rābi‘ al-hijrī*, al-Qāhira, 1984, ինչպես նաև **Հ. Թ. Նալբանդյան**, *Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին: Յակուտ ալ-Համալի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, Երևան, 1965*, էջ 151-152; **А. Тер-Гевондян**, *Армения и Арабский Халифат*, Ереван, 1977, с. 153-154, ինչպես նաև **նույնի՝** «Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուլդուր)», *ՊԲՀ*, 1981, № 2, էջ 134-149; **A. A. Eger**, *The Islamic-Byzantine Frontier: Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities*, London-New York, 2017.

երկերը, այնպես էլ կենսագրական (օրինակ՝ Իբն Ասաքիր) և տեղագրական (օրինակ՝ Իբն ալ-Ադիմ) հանրագիտարանների նյութը՝ համեմելով շարագրանքն առանձին բնակավայրերի վերաբերյալ բանաստեղծական հարյուրավոր մեջբերումներով: Իբն Շադդադն օգտագործել է նաև մեզ հատվածաբար հասած կամ առհասարակ կորած համարվող մի շարք երկեր (օրինակ՝ Իբն Աբի ալ-Դամմ, Իբն Աբի Տայյ)³¹, ինչն ավելի է բարձրացնում այս աշխատության գիտական արժեքը: Վերջերս Ա.-Մ. էդդեն Իբն Շադդադի կենսամատենագիտությանը նվիրված իր մի հոդվածին որպես հավելված կցել է նրա օգտագործած հիմնական սկզբնաղբյուրների ցանկը³²:

Կիլիկյան Հայաստանը նշանակալի տեղ է զբաղեցնում «Թանկագին և արժեքավոր զարդեր» երկում: Պատճառն այն է, որ Հայոց թագավորությունը երկի շարագրման օրոք նշանակալի դեր էր խաղում տարածաշրջանում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներում: Ավելի կարևոր պատճառը թերևս այն էր, որ, ինչպես վերևում նշեցինք, Կիլիկյան Հայաստանն ընդգրկում էր տարածքներ, որ վաղուց ի վեր՝ Բյուզանդական կայսրության հետ պատերազմների ժամանակներից ավանդաբար համարվում էին իսլամական երկրների անբաժանելի մաս: Հեղինակը երբեմն հայերի և հայ բնակչության մասին հիշատակումներ ունի նաև Ասորիքի և Հյուսիսային Միջագետքի իսլամահպատակ տարածքների բնակավայրերին նվիրված պատմական ակնարկներում: Թեև որոշ դեպքերում այդ հիշատակությունները միայն երկրորդային աղբյուր ունեն Կիլիկյան Հայաստանին, այնուամենայնիվ, նույնպես կարևոր են տարածաշրջանում հայկական ներկայության ամբողջական պատկերը հասկանալու առումով: Այսպես, պատմական Կիննասրինի ռազմական շրջանի բերդերի թվում Իբն Շադդադը ներկայացնում է Բալիս, Կալաթ ալ-Նաջմ (Ջիսր Մանբիջ), Խունասիրա, Ռուսաֆաթ Հիշամ, Հիյար բանի Կաակա, Կիննասրին, Հադիր Կիննասրին, Սարմին, Մաարաթ ալ-Միսրին, Դարբասք, Ազազ, Քայսում, ալ-Ռավանդան, Շուլըր, Բաքաս, Հարիմ, Շիհ ալ-Հադիդ, Թեյ Բաշիր, Այնթաբ, ալ-Ջուբ, Բուրջ ալ-Ռասաս, ալ-Մարզուբան, Խուրուս և Բահասնա (Բեհեսնի) բերդերն ու բերդաքաղաքները: Այնուամենայնիվ, հատկանշական է, որ ոչ բոլոր բերդերի նկարագրություններն են բացառիկ կամ «առաջին ձեռքի» տեղեկություններ տալիս հիշյալ բնակավայրերի հետ հայերի առնչության կամ ուղիղ կապի մասին: Որոշների դեպքում, օրինակ, Իբն Շադդադը պարզապես համառոտագրել է կամ բառացի փոխառել իր ավագ սերնդակից Իբն ալ-Ադիմի (մահ. 1262 թ.) *Bughyat al-ṭalab fī ta'rīkh Ḥalab* («Խիստ

³¹ A.-M. Eddé, “Izz al-Dīn Ibn Shaddād”, pp. 233-239:

³² Նույն տեղում, էջ 255-263:

ցանկալին՝ Հալեպի պատմությունն վերաբերյալ») կենսագրական բառարանի պատմատեղագրական առաջաբանի հաղորդումները՝ ճիշտ է, հաճախ որոշ լրացումներ կատարելով: Օրինակ, Իբն Շադդադը հենց Իբն ալ-Ադիմից փոխառելով է գրում, որ եփրատի վտակներից Մերզիմանի (հայկական և ասորական աղբյուրներում՝ Փարզման) գետեզրին գտնվող ալ-Մարզուբան բերդի բնակիչների մեծամասնությունը «զիմմիներ» (ոչ մուսուլմաններ, բառացի՝ «հովանավորյալներ») էին՝ հայեր³³: Իբն Շադդադը, այնուհանդերձ, վերջում հարկ է համարում նշել, որ իր ապրած օրերում բերդը դեռ գտնվում էր «հայերի ձեռքին»³⁴:

Որոշ տեղեկությունների առաջնային սկզբնաղբյուրը, ընդհակառակը, հենց Իբն Շադդադն է: Օրինակ, Բեհեսնա (Պեհեսնի) բերդի պատմության մասին իր ակնարկում պատմիչը գրում է, որ երբ 1260 թ. մոնղոլական զորքերը և նրանց դաշնակցած հայկական ուժերը գրավել են Հալեպը, ուժեղ պաշարման մեջ են առել նաև Բեհեսնին: Բերդի բնակիչները թեև հարկադրված են եղել հանձնվել, այնուամենայնիվ, հրաժարվել են «Սսի տիրոջ» ենթակայության տակ լինել: Հետևաբար այստեղ մուսուլման կառավարիչ է նշանակվել: Մոնղոլների նահանջից հետո բերդի բնակիչները խնդրել են Մամլուքյան իշխանություններից ուժեղացնել բերդի կայացոթը, բայց անհրաժեշտ օգնությունը չստանալով՝ թողել են այն հայերին³⁵:

Պատմիչը գրում է նաև, որ երբ 1267 թ. հաշտություն է կայացել Հեթումի և սուլթան Բայբարսի միջև, Հայոց արքան իր գերեզմարված որդու՝ Լևոն արքայազնի հետ փոխանակված էմիր Սունկուր ալ-Աշկարին խնդրել էր համոզել սուլթանին, որ այս բերդը մնա Կիլիկիային, և նա էլ համաձայնել էր³⁶: Նույնը կարելի է ասել Բուրջ ալ-Ռասաս բերդերին հարակից շեների մասին, որոնք ըստ Իբն Շադդադի, նույնպես պատկանում էին հայերին³⁷: Շրջանի մյուս բերդերին, օրինակ՝ Ամանոսյան լեռնանցքների մուտքը հսկող (Բաղրասի հետ միասին) ռազմավարական առումով կարևորագույն Դարպսակին, ինչպես նաև մերձեփրատյան Ռաբան բերդերին, հեղինակը, ցավոք, առանձին ակնարկներ չի նվիրել և դրանց միայն հարևանցի է անդրադառնում՝ Բեհեսնի բերդի մասին իր պատումում: Իբն Շադդադի եզակի վկայությամբ, մեծամասամբ հայաբնակ էր Անտիոքից ոչ հե-

³³ *Sl' u Ibn al-'Adīm, Bughyat al-talab fī tārikh Halab*, 1, bi-tahqīq S. *Zakkār*, Bayrūt, 1988, §. 325: Հմմտ. *Izz al-Dīn ibn Shaddād, Al-A'lāq al-khaṭīra*, 1. 2, §. 114:

³⁴ *Izz al-Dīn ibn Shaddād, Al-A'lāq al-khaṭīra*, 1. 2, §. 114:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 118:

³⁶ *Izz al-Dīn ibn Shaddād, Al-A'lāq al-khaṭīra*, 1. 2, §. 119: Հմմտ. *al-Yūnīnī, Dhayl (Haydārābad)*, 2, §. 386: Տե՛ս նաև **Գ. Դանիելյան**, *Իբն Աբդ ալ-Չահիր*, էջ 238:

³⁷ *Izz al-Dīn ibn Shaddād, Al-A'lāq al-khaṭīra*, 1. 2, §. 99.

ու՜ Որոնտես (արաբ.՝ ալ-Ասի) գետի ափին գտնվող Շակիֆ Քաֆարդուբին փոքր բերդը³⁸:

Կիննասարինի ջունդի մաս կազմած բերդերից հետո Իբն Շադդադն անցնում է Սուղուրի երեք կարևորագույն ամրակետերին՝ Մսիսին (Մամեստիա), Ադանային և Տարսոնին³⁹: Հարկ է նշել, որ Կիլիկյան քաղաքների (Մսիս, Տարսոն, Ադանա, Այն Ջարբա կամ Անարզաբա, Հարունիյա, ալ-Իսքանդարունա (Ալեքսանդրես), Բայաս, Այաս, ալ-Թինաթ կամ Կանամելլա և Սիս) այս նկարագրությունները, ավաղ, գրեթե նորույթ չեն պարունակում և գերազանցապես քաղված են նախորդ սերնդի պատմիչների և աշխարհագրագետների երկերից: Ավելին, դրանց մեծամասնությունը Իբն Շադդադը գրեթե բառացիորեն փոխառել է Իբն ալ-Ադիմի երկից՝ առանց սկզբնաղբյուրը, ինչպես հարկն է, հղելու: Սակայն իր գրքի այս հատվածում Կիլիկիո քաղաքներին համառոտակի անդրադառնալու պատճառն ինքը՝ հեղինակն է բացատրել. «Սրա պատճառն այն է, որ բոլոր այս սահմանային ամրություններին շատ մեծ ուշադրություն է դարձված պատմական հաղորդումներում: Դրանց հիշատակությունները սովորաբար շաղկապված են, ինչը չափազանց դժվարեցնում է դրանց ուսումնասիրումը: Հետևապես, ավելի օգտակար ենք համարել հիշատակել, թե ինչ արշավանքներ են ձեռնարկել մուսուլմաններն այս սահմանային ամրությունների դեմ «Լեոնային կիրճերով» («Կապաններով») և ինչ ձեռքբերումներ են ունեցել՝ վախ ներշնչելով անհավատների սրտերին»⁴⁰:

Մինչ այդ հատվածին անցնելը, որում հեղինակը խոստանում է ավելի մանրամասն անդրադառնալ Կիլիկիայի դեմ ուղղված արշավանքներին, Իբն Շադդադն այնուհետև անդրադառնում է հյուսիսասորիքյան սահմանային ամրություններին (Մարաշ, ալ-Հադաս, Զիբատրա, Հիսն Մանսուր, Մալաթիա, Սամոսատ): Ոչ բոլոր այս բերդերի նկարագրություններում են հանդիպում հայերին վերաբերող ուղիղ վկայություններ, բայց, օրինակ, Մարաշի դեպքում, Իբն Շադդադն ուշագրավ վկայություն է տալիս: Ըստ նրա՝ 1250-ականների վերջին, ավելի ստույգ՝ հիշրայի 656 թ. (1258 թ.), այն պատկանում էր Իմադ ալ-Դին անուռնով մի կառավարչի, որի ընտանիքը քաղաքին տիրում էր արդեն 50 տարուց ավելի: Իմադ ալ-Դինն աղաջիրների (աղաչ-էրի)⁴¹ և հայերի հարձակումներ-

³⁸ Նույն տեղում, էջ 71:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 144-156:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 196:

⁴¹ Բնագրում՝ *‘aghājiriyā* (բառացի՝ «անտառի մարդիկ», «ձառերի մարդիկ»): Աղաչ-էրիները քյուրֆ-օղուզական ցեղախմբեր էին, որ սովորաբար ունեին անասուներում բնակվել: Տե՛ս

րի հաճախացման պատճառով այլևս անկարող էր պահել այն: Ուստի նա նամակ է գրում Ռումի տեր Իզզ ալ-Դին Քայկավուսին՝ բերդը նրան հանձնելու մտադրությամբ, բայց վերջինս հրաժարվում է: Գրում է նաև Ասորիքի տեր ալ-Մալիք ալ-Նասիր Սալահ ալ-Դինին, բայց վերջինս նույնպես հրաժարվում է ընդունել բերդը: Եվ երբ նրա վիճակը բարդանում է, թողնում է այն և հեռանում, որից հետո դրան տիրում են հայերը⁴²:

Իր խոստման համաձայն՝ Իբն Շադդադն այնուհետև անցում է կատարում «Կիրճերի երկրին» վերաբերող պատմական հաղորդումների ժամանակագրական ներկայացմանը: Եվ եթե բյուզանդա-խալիֆական ավելի քան վեց դարյա համարատուության, ապա նաև Կիլիկյան Հայաստանի և Հալեպի Զանգյանների և Այյուբյան սուլթանության հարաբերությունների շրջանների տեղեկությունները հիմնված են նախորդ սերնդի պատմիչների ու աշխարհագիրների երկերի վրա և մերթընդմերթ նույնիսկ պատմական անճշտություններ են պարունակում, ապա իր ապրած ժամանակաշրջանի անցքերը՝ մասնավորապես Հայոց թագավորության դեմ Մամլուքյան սուլթանության արշավանքները ներկայացնելիս Իբն Շադդադը մեծամասամբ դեպքերի ժամանակակցի և ականատեսի վկայություններ և լրացումներ է բերում Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի և ժամանակի մյուս ժամանակագիրների երկերին: Զորօրինակ՝ Իբն Շադդադը, արձանագրելով Նուր ալ-Դին Զանգիի (կառ. 1146-1174 թթ.) և հայոց Մլեհ իշխանի (կառ. 1170-1175 թթ.) համագործակցության մի դրվագ՝ կապված հայոց հայրապետական աթոռի զբաղեցման շուրջ բորբոքված վեճին և Նուր ալ-Դինի միջամտությամբ Գրիգոր Տղայի աթոռակալությանը, սխալ է մեկնաբանում իր սկզբնաղբյուրների վկայությունները, գրելով, թե Նուր ալ-Դինը «Կիրճեր» ուղևորվեց նրա տիրոջ ձեռքից երկիրը խլելու նպատակով և խոշոր «կաշառք» ստանալով հետ դարձավ⁴³: Իզզ ալ-Դինն արձանագրել է 1243 թ. Քյոսեդաղի ճակատամարտից առաջ և հետո Ռումի կամ Իկոնիայի սուլթան Ղիյաս ալ-Դին Քայխոսրով Բ-ի (կառ. 1237-1246 թթ.) և Հայոց

Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, том I, книга I, пер. с персидского Л. А. Хетагурова, ред. и примечания А. А. Семенова, Москва-Ленинград, 1952, с. 85:

⁴² 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A'īn al-khāṣṣa*, 1. 2, s. 71.

⁴³ Նույն տեղում, էջ 337: Այս մասին տե՛ս Գ. Դանիելյան, «Մլեհ իշխանի գործունեությունը ժի-ժե դարերի արաբ պատմագիրների գնահատմամբ», Հայաստանը և արաբական աշխարհը: Պատմություն և արդի խնդիրներ (Ա. Տեր-Ղևոնդյանի 85-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 89-91, ինչպես նաև նույնի՝ «Հոռմկլայի կարողիկոսական աթոռի պատմության արաբական սկզբնաղբյուրները», Ա. Ա. Բոզոյան (խմբագիր), Ռ. Մ. Շուխուրով, Վ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Գ. Գ. Դանիելյան, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում (պատմաբանասիրական ակնարկներ), Երևան, 2016 (այսուհետ՝ Գ. Դանիելյան, «Հոռմկլա»), էջ 223-226:

կառավարող վերնախավի՝ մասնավորապես Հեթումի և թագավորահայր Կոստանդին Պալլի հետ հարաբերությունները: Վերջիններս, ինչպես հայտնի է, իրենց երկիրը մոնղոլների վերահաս ներխուժումից փրկելու համար Ռումի սուլթանի՝ Կիլիկիայում ապաստանած ընտանիքի անդամներին՝ մորը, կնոջը և դստերը, հանձնել էին մոնղոլ զորապետ Բաշու (Բայշու) նոյինին: Կիլիկյան վերնախավի այս արարքը 1245-1246 թթ. հայ-սելջուկյան պատերազմի պատճառ է դառնում⁴⁴:

«Թանկագին և արժեքավոր զարդեր»-ի հետագա հաղորդումներն արդեն վերաբերում են սուլթան Բայբարսի կառավարման օրոք հայ-մամլուքյան հակամարտության զարգացումներին և Կիլիկյան Հայաստանի դեմ 1266 և 1275 թթ. ձեռնարկված ավերիչ արշավանքներին: Չնայած այս իրադարձությունների և հավանաբար նաև հենց Իբն Շադդադի առանցքային սկզբնաղբյուրը Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի «Ծաղկուն պարտեզ» երկն է, նրա պատումից որոշ մանրամասներ նույնպես կարելի է քաղել: Օրինակ՝ Իբն Շադդադն արաբ պատմիչներից միակն է, ով Միս արշավող մամլուքյան զորքերի «Կիրճեր» հասնելու հստակ ամսաթիվն է տալիս՝ հիշրայի 664 թ. Ջու ալ-կադա ամսի 20՝ 1266 թ. օգոստոսի 23-ին՝ երեքշաբթի օրը⁴⁵: Սրա հետ մեկտեղ նա սխալմամբ գրում է, որ Մառիի ճակատամարտում (1266 թ. օգոստոսի 23-24) Հեթումի որդի Լևոն արքայազնի հետ գերի է ընկել նաև նրա քեռորդին: Մինչդեռ իրականում գերի ընկածը Վասիլ Թաթարն էր՝ հայոց թագավորի եղբայր Սմբատ Գունդատաբլի որդին: Կամ, օրինակ, միակն է, որ գրում է, որ Հեթումը կապանի վրա երկու աշտարակ էր կառուցել՝ թույլ չտալու մուտքն իր երկիր⁴⁶: Իբն Շադդադն այս արշավանքի պատումը համառոտ է ներկայացնում՝ գրելով, թե այս դեպքերի, Լևոն արքայազնի գերեվարության և ազատագրման մասին ավելի մանրամասն Բեյբարսի կենսագրության մեջ է խոսել: Ավաղ, հիշյալ հատվածն ընդգրկող հատորը մեզ չի հասել (տե՛ս ստորև):

Ապա հեղինակն անցում է կատարում հիշրայի 673 թ. (1275 թ.) արշավանքին՝ մյուս աղբյուրներում չհանդիպող մանրամասնություններ և մեկնաբանություններ ներկայացնելով: Իբն Շադդադը մատնանշում է արշավանքի ձեռնարկման պատճառները (ավելի ճիշտ՝ պատրվակները)՝ նամակագրությունը

⁴⁴ ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A‘lāq al-khaṭīra*, 1. 2, §. 339-340, այս անցքերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Բոզոյան, Գ. Դանիելյան, Մ.-Ա. Շևալիե, *Կիլիկյան Հայաստանը*, էջ 425-428:

⁴⁵ ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A‘lāq al-khaṭīra*, 1. 2, §. 342.

⁴⁶ Նույն տեղում:

Թաթարների հետ, Ռուսի երկրից եկող քարավանները կտրելը և ընթացքը: Ըստ հեղինակի՝ սուլթան Բայբարսի էմիրներից առաջինը, որ հատել է «Սսի երկրի» սահմանները, Բադր ալ-Դին Բիլիք իբն Աբդ Ալլահ ալ-Խազինդարն էր՝ մի խումբ այլ էմիրների հետ մեկտեղ: Ռամադան ամսի 21-ին (մարտի 20) ալ-Խազանդարուն (Ալեքսանդրետ) հասնելով մուսուլմանական գործն սկսել է սրի և կողոպուտի ենթարկել հայ բնակչությանը: Սրանից հետո ուղղվել են դեպի Մսիս և տեսել, որ հայերն արդեն կրակի են տվել Ջահան գետի վրա գտնվող կամուրջը: Նրանց, սակայն, հաջողվել է մարել հրդեհը և գետանցում կատարել: Սրանից հետո վրեժխնդիր են եղել հայերից՝ սրի քաշելով բոլորին՝ բացի կանանցից և երեխաներից: Հետո այս առաջապահ գնդերին է հասել սուլթանական զորքը և անցնելով կամուրջը՝ երեք օր դադար առել այնտեղ⁴⁷: Այս մանրամասները հեղինակը հավանաբար իմացել է սուլթանի հետ արշավանքին մասնակցող Թաջ ալ-Դին Մուհամմադ իբն Մուհամմադ իբն Ալի Իբն Հիննայի⁴⁸ իրեն ուղարկված նամակից՝ թվագրված հիջրայի 673 թ. Շավվալ ամսի 3-ով (1275 թ. ապրիլի 1), որը հեղինակն իր մյուս երկում՝ «Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի պատմության» մեջ է հիշատակում (տե՛ս ներքևում): Ըստ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի՝ արշավանքից հետո թուրքմենների խմբեր են դիմել Եգիպտոսի սուլթանին՝ հայցելով նրա հովանավորությունը⁴⁹: Իզդ ալ-Դին իբն Շադդադի մեկնաբանությունն այս դրվագի կապակցությամբ ավելի ինֆորմատիվ է, քան Իբն Աբդ ալ-Ջահիրինը⁵⁰:

«Թանկագին և արժեքավոր զարդերի» հաջորդ հաղորդումը Կիլիկյան Հայաստանի մասին վերաբերում է Բայբարս ալ-Բունդուկդարիին հաջորդած ալ-Սաիդ Բարաքա խանի (կառ. 1277-1279 թթ.) կարճատև գահակալության օրոք Կիլիկյան Հայաստանի և Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի դեմ ուղղված 1279 թվականի արշավանքին: Տվյալ դեպքում Իբն Շադդադի երկի կարևորությունն ավելի է ընդգծվում՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ Իբն Աբդ ալ-Ջահիրի «Ծաղկուն պարտեզ» երկում դեպքերի արձանագրումն ավարտվում է Բայբարսի մահով, իսկ նրա հեղինակած մյուս վարքագրությունը՝ *Tashrif al-ayyām wa-l-ʿuṣūr fī sīrat al-Malik al-Manṣūr* («[Գիրք] ալ-Մալիք ալ-Մանսուրի կյանքի փառավոր օրերի և ժամանակաշրջանի մասին») վերնագրով, նվիրված է ալ-Մանսուր Կալավունի (կառ. 1279-1290 թթ.) սուլթանությանը, որը դեռ արշավանքն առաջնորդող էմիրներից մեկն էր: «Թաշրիֆ ալ-այյամ»

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 344:

⁴⁸ Վեզիր Բահա ալ-Դինի թոռն էր և վերջինիս օգնականը:

⁴⁹ Գ. Դանիելյան, *Իբն Աբդ ալ-Ջահիր*, էջ 187:

⁵⁰ *Izz al-Dīn ibn Shaddād, Al-A'lāq al-khaṣira*, 1. 2, Տ. 346.

երկի սկզբնամասը կորած է, և դժվար է ասել, թե արդյոք Իբն Աբդ ալ-Չահիրի երկի բնօրինակում եղել է հիշյալ դեպքերի շարադրանքը: Այս պարագայում արշավանքի նպատակների, ընթացքի և արդյունքների ընդհանուր պատկերը տվյալ դեպքում վերականգնվում են առաջին հերթին դեպքերի ամենամոտ ժամանակակից Իբն Շադդադի, ինչպես նաև հաջորդ սերնդի մամլուքյան պատմիչների (ալ-Նուվայրի, Բայբարս ալ-Մանսուրի և այլն) և հարակից այլ հեղինակների պատումների հիման վրա⁵¹:

«Հռոմկլայի արշավանքի» նկարագրությամբ Իբն Շադդադն ավարտում է «Կիրճերի երկիր» ուղղված արշավանքներին նվիրված գլուխը՝ անցնելով Ավասիմի գոտու բերդերի (Անտիոք, Գարսասկ, Թիզին, Արթահ, Ռաբան, Տլուք, Կուրիս, Քեսուն, Մանբիշ, Կալաաթ ալ-Նաջմ) պատմության համառոտ ներկայացմանը: Հայերին և Կիրիկյան Հայաստանին վերաբերող տեղեկությունները գրքի այս հատվածում այնքան էլ շատ չեն: Անտիոքի մասին հատվածում հեղինակն արձանագրել է նաև Անտիոքի գահաժառանգության խնդրին հայոց Լևոն Ա Մեծագործ (1198-1219 թթ.) արքայի միջամտության դրվագները, որոնք, սակայն, շատ արժեքավոր լրացումներ չեն պարունակում նախորդ սերնդի պատմիչների վկայություններին⁵²:

«Թանկագին և արժեքավոր զարդերի»-ի մյուս հատորները նույնպես խիստ սակավախոս են հայերի և Կիրիկյան Հայաստանի մասին և արժանահիշատակ վկայություններ չեն պարունակում: Այժմ դառնանք Իբն Շադդադի մյուս երկին՝ սուլթան Բայբարսի կենսագրությանը:

Է. «Ալ-Մալիք ալ-Չահիրի կենսագրությունը» Կիրիկյան Հայաստանի և հայերի մասին: Իբն Շադդադի մյուս կարևորագույն երկը՝ *Sīrat al-Malik al-Zāhir* («Ալ-Մալիք ալ-Չահիրի կենսագրություն») կամ *Tārīkh al-Malik al-Zāhir* («Ալ-Մալիք ալ-Չահիրի պատմությունը») վերնագրով, մամլուքյան սուլթան Բայբարսի կենսագրությունն է: Երկը, ինչպես նշեցինք, թերի է մեզ հասել՝ միայն երկրորդ կեսը, որն ընդգրկում է հիշրայի 670 թ. կեսերից (1272 թ.) մինչև սուլթանի մահվան տարին՝ 676 թ. (1277 թ.) ընկած ժամանակահատվածը: Հետաքրքիր է, որ հետագա սերունդների որոշ պատմիչներ, վկայակոչելով այս երկը, այն կոչում են *Al-Rawḍ al-zāhir fī sīrat al-malik al-Zāhir* («Ծաղկուն պարտեզ ալ-Մալիք ալ-Չահիրի կենսագրության մասին») վերնագրով, որը նաև նրա ժամանակակից, սուլթան Բայբարսի արքունի դիվանապետ (*ṣaḥīb dīwān*

⁵¹ Արշավանքի մասին հաղորդող բոլոր աղբյուրների համադիր ֆննդությունն այլու արդեն ձեռնարկել են: Տե՛ս Գ. Դանիելյան, «Հռոմկլա», էջ 252-255:

⁵² 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Al-A'lāq al-khaṣira*, 1. 2, թ. 402-409.

al-inshā`) և պաշտոնական կենսագիր Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրի (մահ. 1293 թ.) երկի վերնագիրն է: Սա գուցե և սխալմունքի հետևանք չէ, և հավանական է, որ իբն Շադդադը, իր երկի համար համանուն վերնագիր ընտրելով, փորձել է մրցել Բայբարսի պաշտոնական վարքագրի հետ, չնայած որ իր երկն ավարտել է սուլթանի մահից հետո միայն:

Իզգ ալ-Դինի «Ծաղկուն պարտեզ»-ը, ինչպես նշեցինք, կիսատ է մեզ հասել. կորած է համարվում երկի երկու հատորներից մեկը: Թուրքական էդիբների Սելիմիյե գրադարանի միակ պահպանված 2306 (հին համարը՝ 1557) թվակիր և ամենայն հավանականությամբ ինքնագիր գրչագրից թուրք հետազոտող Շերեֆետին Յալտկայան դեռ 1941 թ. հրատարակել է Բայբարսի կենսագրության թուրքերեն քաղվածական թարգմանությունը⁵³:

Արաբերեն բնագրի հրատարակման աշխատանքները ձգձգվել են: Գրեթե չորս տասնամյակ անց այս երկի պահպանված մասերն իր դոկտորական աշխատանքում ուսումնասիրել և արաբերեն բնագիրն է կազմել հրեա հետազոտող Յոնել Կոխը: Այս աշխատանքը պաշտպանվել է 1978 թ., բայց մեզ անհայտ պատճառներով այդպես էլ չի հրատարակվել, թեև հետազոտողը դեռ 1981 թ. հանդես էր գալիս թեմայի մասին հրապարակմամբ⁵⁴: Փոխարենը, գրեթե նույն ժամանակ և հավանաբար Յ. Կոխի աշխատանքի մասին անտեղյակ՝ նույն ձեռագիրը (Փարիզում գտնվող մի միկրոֆիլմով) իր ատենախոսական աշխատանքի թեմա է դարձրել լիբանանցի Ահմադ Հուտայտը: Այդ աշխատանքի գիտական ղեկավարը՝ ֆրանսիացի նշանավոր միջնադարագետ-արաբագետ Կլոդ Կահենն էր, որը պատմիչի երկի եվրոպացի առաջին օգտագործողներից մեկն էր⁵⁵: Ա. Հուտայտի խմբագրությամբ երկը վերջապես հրատարակվել է 1983 թ.՝ իր արժանի տեղը գտնելով Մամլուքյան սուլթանության և առհասարակ Լևանտի երկրների պատմության հետազոտողների սեղանին⁵⁶:

1272-1277 թթ. միջակայքի համար «Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի կենսագրության» հաղորդումները Կիլիկյան Հայաստանի մասին այնքան էլ շատ չեն: Հայոց

⁵³ *Baybars tarihi: Al-Melik-al-Zahir (Baybars) hakkındaki tarihin ikinci cildi*, Türkçeye çeviren **Ş. Yaltkaya**, İstanbul, 1941.

⁵⁴ **Y. Koch**, *Scholarly edition of 'Izz al-din ibn Shaddad al-Halabi's ms. (Edirne unique 1557) on the Sultan Baybars I*, Ramat-Gan, 1978 աշխատանքի անգլերեն վերնագիրն է): Յալտ, ատենախոսության պատճենը կամ թվային տարբերակը գտնել չկարողացանք:

⁵⁵ **Cl. Cahen**, "La Djazira", p. 109-128.

⁵⁶ '**Izz al-Dīn ibn Shaddād**, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir / Die Geschichte des Sultans Baibars von 'Izz ad-dīn Muḥammad b. 'Alī b. Ibrāhīm b. Shaddād* (st. 684/1285), Herausgegeben von **A. Hutait**, Wiesbaden, 1983.

Թագավորություն հետ է աղերսվում հիշրայի 672-ով (1273/1274 թ.) թվագրվող մի վկայություն՝ կապված երուսաղեմ ուխտագնացության ճանապարհին վրացի մի ազնվականի (բնագրում՝ *malik al-kurj*՝ «Վրաց թագավոր») ձերբակալության հետ, ինչի մասին նաև Իբն Աբդ ալ-Ջահիրն է խոսում իր «Ծաղկուն պարտեզ» երկում⁵⁷: Իբն Շահդադը լրացնում է, որ «Վրաց արքան» Ռումի երկրով մտել էր Սսի երկիր, ապա այնտեղից նավով հասել էր Աքքա՝ երուսաղեմ ճանապարհովելու մտադրությամբ: Սակայն սուլթանի էմիրներից մեկը հետախույզներից տեղեկացել է այս մասին, ձերբակալել նրան և ուղարկել Դամասկոս: Բայբարսը, որն այդ ժամանակ Դամասկոս էր եկել, ընդունել է գերիներին և հարցաքննել՝ բանտարկելով Դամասկոսի միջնաբերդում: Նա պահանջել է, որ «Վրաց արքան» իր ուղեկիցներից որևէ մեկին ուղարկի հայրենիք՝ տեղեկացնելու իր գերեվարման մասին: Վերջինս որոշել է երկու հոգու ուղարկել Վրաստան⁵⁸: Հատկանշական է, որ պատմիչն այլուր՝ 676 թ. դեպքերի (1277/1278 թ.) շարադրանքում, գրում է Վրաստանի արքա Դավթի⁵⁹ ուղարկած դեսպանագնացության և նրանց բերած թանկագին նվերների մասին: Առաքելության նպատակը հավանաբար եղել է հիշյալ ազնվատոհմիկ գերու ազատագրումը: Ինչևէ, սուլթանն ըստ արժանվույն ընդունել է Վրաց արքայի դեսպանին և «պատվո հագուստներ» հագցնելով՝ հետ ուղարկել⁶⁰:

Ինչպես «Թանկագին և արժեքավոր զարդեր»-ում, «Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի կենսագրության» մեջ նույնպես Իբն Շահդադն անդրադառնում է սուլթան Բայբարսի 1275 թ. արշավանքին: Իբն Շահդադը ներկայացնում է արշավանքի ձեռնարկման մյուս աղբյուրներում չհանդիպող մի պատճառ: Բանն այն է, որ Ռումի սուլթանության վեզիր և երկրի փաստական կառավարիչ Մուհին ալ-Դին Փերվանեն, որը մոնղոլների ստորական լինելով, գաղտնի բանակցությունների մեջ էր սուլթան Բայբարսի հետ, վերջինիս խոստացել էր Իկոնիան դարձնել Սուլթանության տարածքը, եթե վերջինս քաղաքական հարմար պահի արշավանք կազմակերպեր դեպի Ռում: Փերվանեն, որը երբեք առիթը բաց չէր թողնում հայոց արքա Լևոն Բ-ին (1269-1289 թթ.) Աբաղայի մոտ վատաբանելու և նրա դեմ խարդավանքներ կազմակերպելու համար, երկակի խաղ էր խաղում Իլխանության և Մամլուքյան սուլթանում միջև: Այսպես, ըստ Իբն Շահդադի, երբ Բայբարսը

⁵⁷ Ibn 'Abd al-Zāhir, *Al-Rawḍ al-zāhir fī sīrat al-Malik al-Zāhir*, bi-tahqīq 'Abd al-'Azīz al-Khuwayfīr, al-Riyāḍ, 1976, թ. 423.

⁵⁸ 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, թ. 74-75.

⁵⁹ Խոսքը հավանաբար Արևմտյան Վրաստանի արքա Դավիթ Զ Նարինի մասին է, որը կառավարել է 1259-1293 թթ.:

⁶⁰ 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, թ. 168-169.

հարցում է կատարել այս պլանի իրագործման ժամկետների մասին, Փերվանեն նրան հորդորել է նախ գրավել «Սաի երկիրը», որից հետո նա հաջորդ տարում նրան կթագավորեցնի Ռումի երկրում⁶¹:

Փերվանեի անձի հետ է աղերսվում նաև Երզնկայի Սարգիս արքեպիսկոպոսի (արաբական աղբյուրներում՝ Սարգիս Մարհասյա) գործունեությունը: Վերջինիս, որ մեծ վարկ ու հարգ ուներ մոնղոլական իշխանությունների մոտ, Փերվանեն իր թշնամիներից մեկն էր համարում: Վեզիրը լարված հարաբերությունների մեջ էր նաև Ռումում Աբաղայի նշանակած վերատեսուչների հետ: Հենց այս հանգամանքներում է, որ Աբաղան Ռումի գործերը քննարկելու նպատակով 1275 թ. իր մոտ է կանչում Ռումի սուլթան Ղիյաս ալ-Դին Քայխուսրով Գ-ին (կառ. 1264/1265-1282 թթ.), Փերվանեին և մոնղոլ վերատեսուչ Թակու նուլինին, որոնց ուղեկցում էր նաև հիշյալ Սարգիսը: Այս տեղեկությունների առաջնային սկզբնաղբյուրը հենց Իբն Շադդադի երկն է⁶²: Դժվար է ասել, թե ինչպես է Իբն Շադդադը իմացել ու արձանագրել մոնղոլական ճամբարում տեղի ունեցող գործընթացները: Համենայն դեպս, պետք չէ մոռանալ, որ այս ամբողջ ընթացքում Փերվանեն գաղտնի կապի մեջ էր Բայբարսի հետ: Բացի այդ մի շարք սելջուկյան և անգամ մոնղոլ էմիրներ, իրենց հպատակությունը հայտնելով Բայբարսին, դասալքորեն Ռումից փախել էին Եգիպտոս: Իբն Շադդադը գուցե գրի է առել ականատեսի նրանց վկայությունները: Սրա մասին է խոսում Իբն Շադդադի ընտրած խորագիրն այս հաղորդման համար՝ «Թե ինչ նորություններ ստացավ մեր տեր սուլթանը Ռումից՝ Սաից վերադառնալուց հետո»⁶³:

Ամեն անգամ, երբ Փերվանեն խճճվում էր իր նպատակներում, և քիչ էր մնում, թե պատվեր նրա իսկական դեմքը մոնղոլական իշխանությունների աչքում, իր մեղքը սովորաբար բարդում էր քաղաքական հակառակորդների՝ օրինակ, հայոց արքա Առնի վրա: Իբն Շադդադն այնուհետև նման մի միջադեպ է ներկայացնում⁶⁴:

Առաջ անցնելով նշենք, որ 1277 թ. ամենայն հավանականությամբ Փերվանեի կարգադրությամբ և քաղաքական պատվերով, սպանվում են Երզնկայի

⁶¹ 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, §. 107.

⁶² Նույն տեղում, էջ 122:

⁶³ Սարգիս Մարհասյայի կյանքին և գործունեությանը մենք առանձին հոդված ենք նվիրել՝ օգտագործելով ժամանակի հայ, արաբական և օտարալեզու այլ աղբյուրներում եղած վկայությունները: Տե՛ս Գ. Դանիելյան, «Երզնկայի Սարգիս Արեպիսկոպոսի գործունեությունն ըստ ԺԳ.-ԺԴ. դարերի Մամլուբեան սկզբնաղբյուրների», *Հայկագեան հայագիտական հանդես* 38, 2018, էջ 181-216:

⁶⁴ 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, §. 126-127.

Սարգիս արքեպիսկոպոսն ու նրա որդին: Այս իրադարձության առաջնային սկզբնաղբյուրը նույնպես իբն Շադդադի երկն է⁶⁵: Սարգսի սպանությունը հավանաբար այն վերջին կաթիլն էր, որ լցնում է Աբաղայի կասկածամտության բաժակը: Ավելին, 1278 թ. վերջապես կյանքի է կոչվում Բայբարսի «իկոնիական արշավանքը», սակայն չի ունենում այն արդյունքները, որ Կահիրեում էին ակնկալում: Իսկ երկու հզորագույն ուժերի քաղաքական շահերի և իր անկանխատեսելի մտայնությունների արանքում չկողմնորոշվող Փերվանեի գործողությունները լուրջ կասկածների տեղիք են տալիս իլխան Աբաղայի արքունիքում: Վեզիրը սեփական արկածախնդրության և խարդավանքների զոհն է դառնում՝ դաժան մահվան արժանանալով⁶⁶:

Իբն Շադդադը փոքրասիական Կեսարիայից Ասորիք սուլթանի վերադարձի մասին պատումում գրում է Ռումմանա անունով մի հայաբնակ գյուղ մտնելու, տեղի բնակչությանը սրի քաշելու և կանանց գերեվարելու մասին⁶⁷:

Սուլթանի վարքագրության մեզ հասած հատորը եզրափակվում է սուլթանի կանանց, զավակների և նրա օրոք ծառայած ազդեցիկ պաշտոնյաների (վեզիրների, կադիների՝ դատավորների, արքունի գրագիր-քարտուղարների, փոխարքաների, ուսթագդարների («արքունի տնտեսվարների»), դավադարների (բառացի՝ «սուլթանական թանաքամանը բռնողներ») «գլխավոր քարտուղարներ»), ամիրսիլահների («զինապետեր»), հաջիբների՝ սենեկապետերի) մասին տեղեկատվական ցանկերով և սուլթանի մահվան առիթով տարբեր բանաստեղծների գրած չափածո մահախոսական եղերերգերով (*marāṭī*)⁶⁸: Հեղինակը երկին կցել է նաև 15 մասից բաղկացած (վերջին մասը ընկել է ձեռագրից) հավելված, նվիրված սուլթանի արժանիքներին (*manāqib*), օրինակ՝ բարեխնամությանը, արդարամտությանը և անաչառությանը, ներողամտությանը, հավատարմությանը, տարածքային նվաճումներին, շինարարական գործերին և այլն⁶⁹: «Սսի

⁶⁵ ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, §. 169.

⁶⁶ Փերվանեի գործունեությանն առավել հանգամանալից անդրադարձել են Կլոդ Կանենն ու Ռ. Ամիրտայը, չնայած նրա ոչ բոլոր ֆայլերի ու ֆաղափական որոշումների տրամաբանությունն է հնարավոր եղել մինչև վերջ հասկանալ: Տե՛ս Cl. Cahen, *La Turquie pré-ottomane* (Varia Turcica VII), Istanbul, 1988, p. 256-270 և R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, pp. 159-178, ինչպես նաև C. Hillenbrand, “Mu‘īn al-Dīn Parwāna: The servant of two masters?”, *Miscellanea Arabica Et Islamica, Dissertaciones in Academia Ultrajectina prolatae anno MCMXC*, selegit et edidit F. de Jong, Leuven, 1993, pp. 267-274:

⁶⁷ ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, §. 178: Հմմտ. Գ. Դանիելյան, *Իբն Աբդ ալ-Ջահիր*, էջ 195:

⁶⁸ ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, §. 232-264.

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 267-361:

տիրոջից» Բայբարսի ազատագրած բերդերի շարքում Իբն Շահդադը նշում է Դարպասակը, Դարքուշը, Թալմիսը (Բալմիսը), Քաֆարդուբինը, Ռաբանը, ալ-Մարգուբանը⁷⁰, թեև որոշ դեպքերում սխալվում է և մի քանի կարևոր բերդեր էլ մոռանում է նշել, այնուհանդերձ այս խնդիրն առանձին հետազոտության է ենթակա⁷¹: Կամ, օրինակ, որպես սուլթանի հավատարմության օրինակ պատմիչը ներկայացնում է նրա թափած ջանքերն իր զինակից ընկեր Սունկուր ալ-Աշկարին մոնղոլական գերությունից ազատելու համար: Ի վերջո, ինչպես ինքն է գրում, «Ալլահի գորությունը» Սսի տեր Թաքֆուրը (իմա՝ Հեթումի որդի արքայազն Ասոնը) գերի ընկավ նրան՝ Սունկուրին փրկագնելու հնարավորություն ստեղծելով⁷²:

Որպես սուլթանի վայելած ակնածանքի և երկյուղածության օրինակ, Իբն Շահդադը մի պատմություն է ներկայացնում, ըստ որի՝ օրերից մի օր Իրանից վաճառականներ են գալիս Կիլիկիա և փորձում անցնել Մամլուքյան սուլթանության տարածք: Հայոց արքա Ասոն Բ-ը ձեռքակալում է նրանց և այս մասին գրում Աբադային: Վերջինս կարգադրում է բանտարկել նրանց և իր մոտ ուղարկել: Այս միջոցին մի ստրուկ փախչում է և Հալեպ հասնում՝ տեղեկացնելով միջադեպի մասին: Լուրը հասնում է սուլթան Բայբարսին, որն անմիջապես սպառնալից նամակ է գրում Հայոց արքային: Նա զգուշացնում է, որ անգամ եթե մեկ դիրհամ պակասի վաճառականների ինչքից, նա դրա փոխարեն Ասոնի հետևից կգա: Հայոց արքան իբր ընկրկել է և ազատ արձակել վաճառականներին, որից հետո ստիպված է եղել մեծ գումարներով շողոքորթել իլխանին՝ իր խոստումը չկատարելու համար⁷³:

Ամփոփում. ԺԳ-ԺԵ դարերի մամլուքյան պատմագրությունը հարուստ տեղեկություններ է պարունակում ինչպես առանձնապես Մամլուքյան սուլթանության հետ Կիլիկյան Հայաստանի հարաբերությունների, այնպես էլ առհասարակ տարածաշրջանային և արտատարածաշրջանային ուժերի բազմաբարդ հարաբերությունների հորձանուտում հայկական պետության վարած արտաքին քաղաքականության և անգամ նրա ներքին կյանքի զանազան իրողությունների վերաբերյալ: Ինչպես Բայբարսի պաշտոնական կենսագիր Մուհի ալ-Դին իբն Աբդ ալ-Ջահիրի հեղինակած վարքագրությունները, այնպես էլ Իզզ ալ-Դին իբն Շահդադի

⁷⁰ 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, §. 322.

⁷¹ Հմմտ. Գ. Դանիելյան, Վ. Տեր-Աստուխյան, «Կիլիկյան Հայաստանի տարածքային ձեռքբերումները Հուլիանոսի 1260 թ. ստորիկյան արշավանքից հետո», *Էջմիածին*, ՀԳ տարի, 2017, Ա., էջ 59-67:

⁷² 'Izz al-Dīn ibn Shaddād, *Tārīkh al-Malik al-Zāhir*, §. 232-264.

⁷³ Նույն տեղում, էջ 306-307:

երկու երկերը՝ պատմատեղագրական «Թանկագին և արժեքավոր զարդերը» և «Ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի կենսագրություն»-ը, Կիլիկյան Հայաստանի ԺԳ դարի՝ ի մասնավորի՝ Հայոց թագավորության և Եգիպտոսի և Ասորիքի Մամլուքյան սուլթանության հարաբերությունների առաջին տասնամյակների պատմության կարևորագույն արաբական սկզբնաղբյուրներից են: Երկու հեղինակներն էլ, Մամլուքյան արքունական շրջանակների և անձամբ սուլթանների հարգանքը վայելելով, շատ հաճախ իրադարձությունների էպիկենտրոնում լինելու և դրանք ակնհայտաբար աչքերով արձանագրելու հնարավորություն են ունեցել: Իբն Շահդադի խնդրո առարկա երկու երկերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանց տեղեկություններով դժվար է ամբողջական պատկերացում կազմել սուլթանական ժամանակաշրջանում երկու պետությունների քաղաքական-դիվանագիտական հարաբերությունների վերաբերյալ: Սրա պատճառը ոչ միայն հիշյալ երկերում թեմային վերաբերող նյութի սահմանափակ ծավալն է, այլ նաև այն հանգամանքը, որ երկու երկերից մեկը թերի է մեզ հասել: Այնուհանդերձ, սա բնավ չի նսեմացնում երկու սկզբնաղբյուրների կարևորությունը որպես ժամանակի քաղաքական անցքերի ընդհանուր առմամբ վստահելի օժանդակ աղբյուրների, որոնց միջոցով կարելի է ոչ միայն օգտակար լրացումներ կատարել հայկական, արաբական և օտարալեզու այլ սկզբնաղբյուրներից հայտնի տեղեկություններին, այլև երբեմն լրացնել մեր գիտելիքներն այլ աղբյուրներում չհանդիպող մանրամասներով: Թերևս, այս հանգամանքը հաշվի առնելով այժմ տողերի հեղինակը հրատարակության է պատրաստում Իզզ ալ-Դին իբն Շահդադի երկերից կատարված ծաղկաբաղ թարգմանություններն ընդգրկող հատորը:

GAGIK DANIELYAN

CILICIAN ARMENIA IN THE WORKS OF ‘IZZ AL-DĪN IBN SHADDĀD
(A CRITICAL INTRODUCTION)

Key words: Arabic historiography, Cilician Armenia, the Mamluk Sultanate, ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād, Muḥyī al-Dīn ibn ‘Abd al-Zāhir.

In addition to the panegyric writings of Muḥyī al-Dīn Ibn ‘Abd al-Zāhir (d. 1293), the head of the Cairo chancery, composed in honour of three sultans, Baybars, Qalāwūn and Ashraf Khalīl, the contributions by ‘Izz al-Dīn ibn Shaddād (d. 1285) — the topographical *Al-A‘lāq al-khaṭira fī dhikr umarā’ al-Shām wa-l-Jazīra* (*Precious and Valuable Jewels Mentioning the Emirs of Syria and the Jazīra*) and the biographical “*Sīrat al-Malik al-*

Zāhir” (*The Biography of al-Malik al-Zāhir*) — rank among the most vital Arabic sources on the history of Cilician Armenia, specifically the early phase of Armenian-Mamluk relations. Both authors were esteemed and held lofty positions at the Mamluk court. They enjoyed the proximity to the Sultans, frequently witnessing and documenting events firsthand. However, a critical review of Ibn Shaddād’s works reveals an incomplete portrayal of the political and diplomatic interactions between the two states during this period. This limitation arises not only from the scarcity of relevant information in these treatises but also from the fact that one of Ibn Shaddād’s works has only survived in part. Despite these gaps, Ibn Shaddād’s works remain indispensable sources for this period, allowing scholars to refine and at times enhance the information available from Armenian, Arabic, and other foreign sources. In light of this significance, the author of the present article is currently preparing selected translations from Ibn Shaddād’s writings for publication.

ГАГИК ДАНИЕЛЯН

КИЛИКИЙСКАЯ АРМЕНИЯ
В СОЧИНЕНИЯХ ИЗЗ АД-ДИНА ИБН ШАДДАДА
(ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ ВВЕДЕНИЕ)

Ключевые слова: Арабская историография, Киликийская Армения, Мамлюкский султанат, Изз ад-Дин ибн Шаддад, Мухи ад-Дин ибн Абд аз-Захир.

В дополнение к панегирическим работам Мухи ад-Дина ибн Абд аз-Захира (ум. 1293), главы каирской канцелярии, посвящённым трём султанам — Бейбарсу, Калавуну и ал-Ашраф Халилу, труды Изз ад-Дина ибн Шаддада (ум. 1285) — в частности, историко-топографический труд *Ал-А‘лак ал-хатира фи зикр умара’ аш-Шам ва-л-Джазира* («Значимые драгоценности, упоминающие эмиров Сирии и ал-Джазиры») и биографическое сочинение *Сират ал-Малик аз-Захир* («Жизнеописание ал-Малик аз-Захира») — одни из наиболее важных арабских источников по истории Киликийской Армении, особенно раннего этапа армяно-мамлюкских отношений. Оба автора пользовались уважением и занимали высокие посты при дворе Мамлюков. Они находились в непосредственной близости от каирских султанов, часто становясь свидетелями и документируя события из первых уст. Однако анализ сочинений Ибн Шаддада показывает, что они предлагают неполное описание политических и дипломати-

ческих взаимоотношений между двумя государствами в тот период. Это связано не только со скудостью необходимой информации, но и с тем фактом, что один из трудов Ибн Шаддада сохранилась не полностью. Несмотря на эти недостатки, труды Ибн Шаддада остаются важными источниками для изучения этого периода, позволяя уточнять и иногда дополнять информацию, доступную в армянских, арабских, а также других иноязычных источниках. Учитывая их значимость, автор статьи в настоящее время готовит к публикации перевод избранных отрывков из сочинений Ибн Шаддада.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդապարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն ակրապատինը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ հաշկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարուխյան և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction) 5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda 48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Нораванк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.....336

ԲԱՆԹԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպահանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/